УДК 821.512.145+821.512.152

А.М. Шаронов

ГАБДУЛЛА ТУКАЙ ШИГЫРЬЛӘРЕ ЭРЗЯ ТЕЛЕНӘ ТӘРҖЕМӘДӘ

В статье представлен опыт переводов стихотворений классика татарской поэзии Г. Тукая на эрзянский язык. Автор переводов – поэт и ученый-филолог А.М. Шаронов – определяет принципы, которыми он руководствовался при переводе: использование оригинальных текстов для передачи ритма стихотворений и особенностей их поэтики; обращение к существующим переводам на русский язык для представления о существующей переводческой традиции. Сформулированы принципы, позволившие переводчику передать ритмику тукаевских стихотворений, несмотря на различия татарского и эрзянского языков. Сравнив некоторые переводные тексты с оригиналами, автор статьи определяет ключевые особенности творчества татарского поэта, выделяет наиболее частотные образы и мотивы: любовь к своему народу, мифологизация образа Казани, призыв к просвещению и др. В исследовании делается вывод об актуальности и своевременности перевода произведений Тукая, представляющим собой интересный, незнакомый для эрзянских читателей синтез европейских и восточных литературных традиций.

Ключевые слова: Г. Тукай, перевод, эрзянский язык, татарский язык, поэтика.

The article presents the experience of translating poems by the classic of Tatar poetry G. Tukay into the Erzya language. The author of the translations, poet and philologist A.M. Sharonov, defines the principles that guided him in the translation: using original texts to convey the rhythm of the poems and the features of their poetics; referring to existing translations into Russian to understand the existing translation tradition. The principles that allowed the translator to convey the rhythm of Tukay's poems, despite the differences between the Tatar and Erzya languages are formulated. Having compared some translated texts with the originals, the author of the article defines the key features of the Tatar poet's work, highlights the most frequent images and motifs: love for his people, mythologization of the image of Kazan, a call for education, etc. The study concludes that the translation of Tukay's works is relevant and timely, representing an interesting synthesis of European and Eastern literary traditions, unfamiliar to Erzya readers.

Keywords: G. Tukay, translation, Erzya language, Tatar language, poetics.

Бер халыкның менталитеты, морфологиясе, синтаксисы, фонетикасы, поэтикасы һәм эстетикасы үзенчәлекле булган шигъри әсәрләрен икенче телгә тәрҗемә итүне бары тик шул икенче тел мөмкинлекләре чикләрендә генә башкарырга була. Шул ук вакытта, авторның исеме сакланса да, төп нөсхә текст тәрҗемә текстка субстанциональ яктан тулысынча тәңгәл килә алмый.

Тәрҗемәнең сыйфаты, әлбәттә, тәрҗемәченең әдәби сәләтенә, тырышлыгына һәм башкарыла торган эш өчен җаваплылыгына да бәйле.

1995–1997 елларда Мордва китап нәшрияты белән килешү нигезендә эрзя теленнән рус теленә үзем авторы булган «Масторава» эпопеясын тәрҗемә иттем. Үзенең шигъри билгеләре белән оригиналга тәңгәл булган текст әзерләү бурычы куелган иде. Әмма бу бурыч тулысынча хәл ителмәде: чөнки тәрҗемә, никадәр сыйфатлы килеп чыкмасын, әдәби әсәр булган һәм халыкның рухи мәдәниятендәге үзенчәлекле гуманитар катлам хасил иткән төп нөсхәдән калыша. Шигъри тезмәләр, 20–30 вариант арасыннан сайлап алынганда да, еш кына канәгатьләндерерлек булмады. Тәрҗемәдәге «Масторава» – бөтенләй башка әдәби әсәр булып чыкты. Бу бит әле төп нөсхә текстының эчтәлеген, ритмик төзелешен, сюжетларын, шигъри сөйләм үзенчәлекләрен, традицион поэтик образларын, символларны һәм мотивларны, тәрҗемә ителә торган текстның фикер һәм асмәгънә тирәнлеген, персонажларның психологиясен, эпопеяның мифологиясен һәм фәлсәфәсен бик яхшы аңлаган, белгән шартларда шулай.

2003 елда нәшер ителгән тәрҗемә [3] 2010, 2019, 2020, 2022 елларда кабат бастыру вакытында яңабаштан шактый эшләнде. Эпосның гомуми композициясенә, кайбер сюжет линияләренә үзгәрешләр кертелде (17 хикәят 21 гә әйләнде), шигырь һәм тәрҗемә теле камилләштерелде, тулырак искәрмәләр-аңлатмалар язылды. Шактый күпсанлы рецензияләрдә һәм бәяләмәләрдә [1; 4; 5] күрсәтелгәннәргә яраклашу да бар иде. 1994 елгы эрзя телендәге басмадан соң [2] 20–30 ел узгач, акрынлап «Масторава»ны Гомерның «Илиада» һәм «Одиссея», Леннротның «Калевала», Крейцвальдның «Калевипоэг» һәм башка эпопеялар белән бер рәткә куйган һәм аларны минем әсәр белән чагыштырып тагын бер кат укыган кешеләрнең бәяләмәләренә дә ияләшә башладым.

Күпьеллык тәҗрибә шуны күрсәтә: сәнгати, эстетик һәм филологик яктан тәңгәл, адекват сүзгә-сүз мәгънәви тәрҗемә ясарга кирәк булган. Шул вакытта төп нөсхә текстның нечкәлекләрен, үзеңне шигырьнең иҗек үлчәме кысаларына кертмичә һәм аның ритмикасын, көен саклап, күбрәк җиткерергә мөмкин.

Әлеге фикер Габдулла Тукай шигырьләрен эрзя теленә тәрҗемә иткәндә дә үзен гел сиздереп торды. Юлга-юл тәрҗемәләр (подстрочниклар) белән танышкач, алар белән генә чикләнеп булмаслыгы аңлашылды. Текстларның төп нөсхәләрен өйрәнү зарур иде: шигырь үлчәме, тезмәләрнең ритмик оешуы нинди, алар нинди эзлеклелектә рифмалаша, филологик һәм логик фигуралар ничек кабатлана. Гомумән, татар шигъри теле нинди? Әлеге эшне башкарып чыккач кына, Тукай поэзиясен, аның шигъри даһилыгының үзенчәлеген, шигырьләренең поэтикасын һәм эстетикасын, татар иҗади менталитеты аңлашылды. Шуннан соң гына уникаль милли аңга ия булган, туган халкына хезмәт итү, аның исемен данлау дәрте-омтылышы белән мавыккан шагыйрь сурәте килеп басты. Габдулла Тукай исә эрзя теленә тәрҗемә ителгән шигырьләрендә генә шәхес һәм иҗатчы буларак тулысынча ачылды. Эрзя телендәге шигырьләрендә дә ул оригиналь

татар шагыйре булып калды. Әлбәттә, тәрҗемәләр рус шагыйрьләренең рус теленә тәрҗемәләре белән дә чагыштырылды. Алар арасында оригиналларга мөмкин кадәр якын булган иң яхшы тәрҗемәләрне А.А. Ахматова башкаруын әйтергә кирәк.

Тәрҗемәләр эшләү барышында татар теле белән якыннан танышырга мөмкинлек туды. Ул – гадәттән тыш матур, музыкаль һәм көйле, фикерләрнең һәм тойгыларның бик күп төсмерләрен, әдәби образларны һәм логик фигураларны чагылдырырга сәләтле тел. Татар теле татарларның әдәбиятта, сәнгатьтә, социаль һәм сәяси тормышта, фәндә һәм мәгарифтә гадәттән тыш маһир булуларының серен чишү өчен нигез бирде. Бу сер исә – татарларның үз исемен һәм асылын кадерләве, олылавы – Татарстанга Россиянең уңышлы, зур тизлектә үсеп килүче республикасы булырга мөмкинлек бирә.

Габдулла Тукай шигырьләрендә үз халкының яңарышы өчен җан аткан патриот-шагыйрь буларак чыгыш ясый. Ул этник сюжетларга, мотивларга һәм образларга бай катлаулы шигъри аң-фикер иясе булган. Каршылыклы тоелсалар да, бу фикерләр антагонист түгел.

Тукай революция дәверендә, яңа иҗтимагый строй туган заманда яши һәм иҗат итә. Ул чор татар халкының социаль-сәяси һәм гуманитар яңарышына кагылышлы зур һәм бөек романтик өметләр һәм иллюзияләр белән бәйләнгән. Шушы идеяләр белән илһамланып, ул Казан шәһәренә, үз халкының мәдәни һәм цивилизация үзәгенә юнәлә, бу хакта «Пар ат» (эрзя телендә «Кавто лишметь») дигән шигырендә яза:

Мон кильдин кавто алашат ды Казанев сыргинь.
Кись паро, содавикс ды секс бойкасто ардыть сынь.
Чокшне. Ковось валдо валы сэтьме масторонть лангс.
Виресь чатьмони кинть вакссо, коштось лембе ды ванькс...

Нама, вайгель гайкстась: «Ванок, икеленек Казань!
Кенярд, шакирд! Рангстак, шакирд: «Мон мазый ошов сан!
Мон сан ине ошов, кеняркс валдомты седеем».
Лишметне бойкасто ардыть, топавтыть монь мелем.

Сы валске, зоря кирвази, гайги мазый азан.
Вай, ине ош! Вай, паро ош! Вай, валдо ош, Казань!
Тесэ покштянь-бабань таркат, минек седеень рай.
Тесэ превть-содамот, книгат ды цеця потсо рай.
Тесэ превть-содамот, книгат ды цеця потсо май.
Тесэ тамашань тейтерькат, мазяргот-гурият...

(Җиктереп пар ат, Казанга туп-туры киттем карап;
Чаптыра атларны кучер, суккалап та тарткалап.
Кич иде. Шатлык белән нурлар чәчеп ай ялтырый;
Искән әкрен җил белән яфрак, агачлар калтырый <...>
Бер тавыш килде колакка, яңгырады бер заман:
«Тор, шәкерт! Җиттек Казанга, алдымызда бит – Казан!». <...>
Әйтә иртәнге намазга бик матур, моңлы азан;
И Казан! Дәртле Казан! Моңлы Казан! Нурлы Казан!

Мондадыр безнең бабайлар түрләре, почмаклары;
Мондадыр дәртле күңелнең хурлары, оҗмахлары.
Монда хикмәт, мәгърифәт һәм монда гыйрфан, монда нур;
Монда минем нечкә билем, җәннәтем һәм монда хур...)

Эрзя текстында Габдулла Тукайның шигырь формасы һәм эчтәлеге 70–80% ка саклана. Эрзя теле, татар теле белән чагыштырганда, ритмик яктан салмак хәрәкәтле, фонетик яктан озынлыкны ярата, синтаксик яктан сузынкы һәм сыгылмалы түгел, ә бу тәрҗемә иткәндә шактый кыенлыклар тудыра. Шуңа да карамастан, анда тиешле филологик структура һәм форма эзләү өчен мөмкинлекләр бар, һәм алар матур нәтиҗә бирделәр.

Казан образы «Туган җиремә» / «Тиринь масторнэнь» шигырендә дә сурәтләнә:

Куш мон каднытинь тонь умок ютазь од шкасто,
О Казань, таго велявтынь ва, тон а паневат седейстэнь ды прястон.
Тонь паксятне-лугатне таго элезэст тердить,
Монь псистэ кутмордамо прок авам венстизь кедест...
Весе тесэ Пазонь: лейтне, виртне, паксятне..,
Весе паро ломантне – и сыретне, и одтнэ.

(Айрылып китсәм дә синнән гомремнең таңында мин,
И Казан арты! Сиңа кайттым сөеп тагын да мин.
Ул таныш кырлар, болыннар тартты әүвәл хиссеми;
Тарта торгач куймады, кайтарды ахыр җисмеми.
Җөмләтән изге икән ич: инешең, чишмәң, кырың,
Юлларың, авыл, әвен, кибәннәрең дә ындырың.)

Тукай өчен Казан – ана кочагы ул!

Габдулла Тукай «Бер татар шагыйренең сүзләре» / эрзя телендә «Татаронь поэтэнь валт» шигырендә туган җиренә һәм якыннарына мәхәббәтен, җанына якын татарларына мөнәсәбәтен белдерә. Эрзя телендә бу болай яңгырый:

Сёрмадан стихть, морот моран тонеть, тиринь мастор.
А пелян ётнемс тынк кувалт, монь вечкевикс татарт.
Куш ружиясо кортадо, вечкевиксэм, мартон,
Кадован мон яла теке эрямом перть мартонк...

Кувака кинть мон изняса, сон ва нурькалгады,
Бути мелем виев, сэстэ пильгтнеяк а сизить.
Аволь сокоро мон, валдось мастор келес срады,
Пазось молицятнень вечки, ськамост сынст а кадсы.

(Җырлап торам, торган җирем тар булса да,
Куркъмыйм, сөйгән халкым бу татар булса да;
Күкрәк биреп каршы торам, миңа милләт
Хәзерге көн мылтык-ук атар булса да. <...>

Максуд җитәр: бара торгач – юл кыскарыр;
Әллә кайда яткан хиссият кузгалыр;
Бөкре түгел, төзәлергә кабер көтмим,
Тәңрем фәйзы минем күңлемгә эз салыр.)

Татар шагыйре эрзя телендә татар һәм эрзя менталитетлы шәхес булып тоела. Аның татар шагыйре булуын татарларга мөрәҗәгате генә искәртә:

А пелян ётнемс тынк кувалт, монь вечкевикс татарт.

(Куркъмыйм, сөйгән халкым бу татар булса да.)

Мондый шигъри әверелеш – күрәсең, әдәби тәрҗемәнең кирәкле шарты, чөнки төп нөсхә текст тәрҗемә ителә торган тел чикләрен җиңеп чыгу мөмкин түгел. Эрзя телендәге татар шагыйре, рус телендә – руска охшап киткән шикелле, күпмедер дәрәҗәдә эрзягә әверелергә тиеш. Мондый күренеш Габдулла Тукайның эрзя теленә тәрҗемәләрендә дә күзәтелә.

Габдулла Тукай үзенең шигъри сәләте турында югары фикердә була. «Пушкинә» / «Пушкиннэнь» шигырендә ул үз иҗатының да аның дәрәҗәсенә күтәреләчәген кире какмый:

Паряк, монгак мик сонзэ сэрьс эсень стихсэ касан.

(Минем дә дәртем-теләгем нәкъ синең дәртең белән бер)

Мондый психологик караш гадәти булмаган шигъри әсәрләр тудыру өчен кирәкле шарт исәпләнә, сәнгать даһие аны үзенең көчле иҗади энергиясе белән тулыландыра. Бу хәрәкәтне, шигырьгә юлны ачык аңлаган шагыйрь Аның илһамландыргыч көченә өметләнгән:

Истямо бажамом... паряк Пазось максы тень вийть,
Тонь кондямот Сон, паряк, максы валморонь вийть.

(Әйе, теләгем бер генә, әмма юк шул миндә куәт;
Өмет итәм, кодрәтле зат бирер дип, дәрман да, шаять.)

Һәр талантлы шагыйрь диярлек – философ, миф тудыручы, үзен Илаһның сөеклесе дип уйлаучы һәм иҗади мөмкинлекләрен Аллаһ образы белән бәйләүче, үзе иҗат иткән әсәрләрнең аңа бик озак рухигаклый тырышлык-хезмәттән соң күктән иңүен аңлаучыдыр. Мөгаен, шуңа күрә дә аның шигырьләрендә һәрвакытта да ахыргы максатны ачык билгеләп булмый. Интуиция алгы планга чыга.

Габдулла Тукай кешеләрне Аллаһ хакына бердәм яшәргә өнди:

Эряви ве мельсэ эрямс Аллахонь вечкеманть кисэ.
Эряви каштанчинть киртямс Аллахонь вечкеманть кисэ.

(Без дә бер кешедәй дус булыйк, Алла гыйшкы хакына;
Эрелек, төче теллелекне ташлыйк, Алла гыйшкы хакына.)

Аллаһны ярату, акыл, игелек, мәхәббәт, яктылык, иминлекнең бетмәс-төкәнмәс изге чыганагы буларак, бәла-казалар, бәхетсез-

лекләрне юкка чыгарачак, нәтиҗәдә имин, тыныч тормыш башланачак. Бу өметтә – беркатлылык түгел, ә шагыйрьдәге күрәзәчелек чагылыш таба.

Габдулла Тукай туган халкын агартуга, китаплар, газета-журналлар чыгаруга зур әһәмият бирә. «И каләм!» («О Толга!») шигырендә ул халыкның социаль, гуманитар һәм менталь алгарышын белем һәм мәгърифәт таралу, явызлык тудыручы авырлыклардан котылу белән бәйли:

О Толга, кадык майсематне ютыть, макст миненек кенярксчить.
Тонь марто кадык минь муйтяно виде кить…
Мик менельс Европанть тон, Толга, кепедик,
А минек туртов нать лавшомсть тонь кедеть…
О Толга! Сюлмазь мартот минек уцяскась.
Учотано кеняркст, сынст максы сыця шкась...
О Толга! Свал ванок тон валдо сельмесэ.
Кадык ёмить зыянтнэ – аволь сядо, весе.

(И каләм! Китсен газап, ит син безне шат;
Без дә синең арканда туры юлга басыйк аяк. <...>
Европаны күтәреп син югары күкләргә кадәр,
Ник төшердең безне – җиде кат җир астына кадәр? <...>
И каләм, бәхет һәм якты киләчәгебез синнән килер;
Якты киләчәгебез дүрт күз белән рәхмәтеңнән көтелә <...>
И каләм, безгә һәрдаим ярдәм һәм мәрхәмәт ит;
Хәсрәт, хурлык, мескенлекләр – мәңгегә кит!)

«Син булмасаң» («Бути аволь ули тон») шигырендә шагыйрь үзенең сөйгәненә хисләрен белдерә. Аның дөньяга карашы-тоемы һәм яшәү сыйфаты шул хисләргә бәйле:

Аволь палы бу седеем, бути аволить ули тон.
Авольть чуди бу сельведем, бути аволить ули тон...
Сэтьме сельмесэ вановлинь валдо чинть ды ковонть лангс.
Апак кавтолдо эрявлинь, бути аволить ули тон...
Прям монь валдо улевель, бути аволить ули тон.

(И матур! Мин янмас идем – яндыручы булмасаң;
Таммас иде җиргә яшьләр – тамдыручы булмасаң! <...>
Юаныр идем бераз кояшка йә айга карап, –
Матурлыгың белән аларны каплаучы булмасаң! <...>
Дәрвиштәй, Аллага чын күңелдән кол булыр идем, –
Тәшвиш белән күңелемне аздыручы булмасаң!)

Эрзя шигъриятендә Габдулла Тукайдагы Шәрык шагыйрьләре шигъри әсәрләреннән үк килгән, иҗатына аерым бер гүзәллек, аһәң өсти торган шигъри формалар юк. Болар рус поэзиясендә дә юк. Мөселман дөньясы шигърияте, мөселман дөньясының үзе кебек үк, Тукай өчен метафизик субстанция булып хезмәт иткән. Һәм эрзя әдәбиятында мондый шигърият пәйда булу, һичшиксез, уңай роль уйнаучы кызыклы да, уникаль дә күренешкә әверелә. Ничек кенә

булмасын, Габдулла Тукай эрзя шагыйрьләрен яңа образлар, мотивлар, сюжетлар, идеяләр, персонажлар белән таныштыру һәм баету ягыннан сизелерлек йогынты ясаячак.

XX–XXI гасырның эрзя әдәбиятында Мордовия Республикасыннан читтә артык танылмаган талантлы шагыйрьләр бар. Болар – Пётр Кириллов, Артур Моро, Серафим Вечканов, Василий Радаев, Пётр Гайни, Иван Калинкин. Алар совет чорының талантлы рус шагыйрьләре дәрәҗәсендә иҗат иттеләр. Кызганычка каршы, шигырьләрен рус теленә тәрҗемә итү һәрвакытта да оригиналга туры китереп эшләнмәгән. Бу раслау, мөгаен, башка рус телле булмаган авторларның тәрҗемә ителгән текстларына карата да кабатлана аладыр.

Габдулла Тукай әсәрләре Россиянең һәм дөньяның күп кенә халыклары телләренә тәрҗемә ителгән. Аның шигырьләре белән бергә, көчле таланты яктысында, яңа биеклектән татар халкының – аңа бөек әдәби талант бүләк иткән милләтнең – гуманитар образы да калкулана. Әлеге талантны Тукай, олы рәхмәт белән һәм илһамланып, халкы файдасына тормышка ашыра алган. Шигырьләре эрзя телендә дә бөек мәгънәләр һәм романтик шигъри гүзәллек белән тулып яңгырар дип өметләнәсе килә. Шул ук вакытта алар үз милләтенә ихластан һәм бирелеп хезмәт итү ягыннан эрзя шагыйрьләренә үрнәк булырлар. Бу исә аның образында яктылык һәм нур, мәхәббәт һәм романтик сулыш белән өретелгән, матур, җырлы-моңлы, мифологик һәм фәлсәфи цивилизацияле, заманча технологияләр һәм борынгы бабалардан кыйммәтле мирас булып калган риваятьләр һәм әкиятләр дөньясында яшәүче татар халкының җан җылысын чагылдырырга тиеш.

Әдәбият

1. *Демин В.И.* Свет «Масторавы» // Вестник Мордовского университета. 1996. № 2. С. 59–62.

2. Масторава: кемгавксово ётвамот эрзянь ды мокшонь раськетнеде / эрзянь ды мокшонь кезэрень пингень мифтнень, эпической моротнень ды ётвамотнень коряс сёрмадызе А.М. Шаронов = Масторава: восемнадцать сказаний о народах эрзя и мокша / на основе эрзянских и мокшанских древних мифов, эпических песен и сказаний написал А.М. Шаронов. Саранск: Мордов. кн. изд-во, 1994. 496 с.

3. Масторава / на основе эрзян. и мокшан. мифов, эпич. песен и сказаний написал А.М. Шаронов. Саранск: Мордов. кн. изд-во, 2003. 488 с.

4. *Федосеева Е.А.* Масторава // Регионология. 2003. № 4. С. 328–330.

5. *Чиняев Н.И.* «Масторава» – эпос эрзи и мокши // Мордовия. 1995. 23 марта.

Шаронов Александр Маркович,
филология фәннәре докторы, профессор, Социаль-икътисади мониторинг фәнни үзәгенең баш фәнни хезмәткәре (Саранск)

Шаронов Александр Маркович,
доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Научного центра социально-экономического мониторинга (Саранск)

sharon.ov@mail.ru